

**GELENEKSEL SİYASET VE DEVLET FELSEFESİNİN
BİR YORUMU OLARAK “SİYASETNAME”
- BÜYÜK DEVLET ADAMI NİZAMÜLMÜLK’ÜN DEVLET
VE SİYASET ANLAYIŞI ÜZERİNE-**

*Kadir CANATAN**

ÖZET

Bu çalışmada ünlü devlet adamı Nizamülmülk tarafından yazılan “Siyasetname”, geleneksel siyaset ve devlet felsefesinin bir yorumu olarak incelenmektedir. Bir ilim ve siyaset adamı olan Nizamülmülk’ün günümüze kadar gelen bu yapıtı, sadece onun fikirlerini anlamak için değil, aynı zamanda döneminin özelliklerini de yansıtmaları itibarıyla, tarihçiler ve siyaset bilimciler için önemli bir kaynaktır. İki Selçuklu sultanına vezirlik yapan Nizamülmülk’ün Türk devlet yapısı ve zihniyeti üzerinde de önemli etkileri olduğu kuşku götürmez. Siyasetname, kendisinden önce mevcut olan bir geleneğin devamı olmakla birlikte, ondan ayrılan yönleri de bulunmaktadır. Yapıtta, sultana sadece öğüt ve tavsiyeler verilmekle kalınmamış; sisteme önemli ölçüde katkıda bulunabilecek ciddi teklifler de getirilmiştir. Başka bir deyişle, “olması gereken”ler hakkında somut, pratik ve uygulanabilir önlemler önerilmiştir. Ayrıca yapıt, dönemin devlet ve bürokrasi yapısını, yöneten-yönetilen ilişkisini ve muhalif söylemleri de yansıtmaktadır. Bu yönüyle şüphesiz ki yapıtın tarihsel bir değeri vardır. Özet olarak diyebiliriz ki Nizamülmülk, güçlü, paternalist ve dinle uyumlu bir devlet ve siyaset anlayışını temsil etmektedir. Bu anlayış, bir bakıma geleneksel devlet ve siyasete değin yaklaşımları da önemli ölçüde yansıtmaktadır. Onun din ve devlet konusundaki “ikiz kardeş” kuramı kadar sosyal devlet anlayışı da güncel değeri olan ve dolayısıyla geliştirilmesi gereken kavram ve kuramlardır.

* Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.
kadircanatan@yahoo.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Anahtar Kelimeler: Nizamülmülk, Siyasetname, Siyaset, Devlet, Siyaset ve Devlet Felsefesi.

**SIYASETNAME AS AN INTERPRETATION OF
TRADITIONAL PHILOSOPHY OF POLITICS AND STATE
-ON THE PHILOSOPHY OF POLITICS AND STATE OF
GREAT STATESMAN NIZAMULMULK-**

ABSTRACT

The present study, "Siyasetname" written by famous statesman Nizamülmülk is examined as an interpretation of traditional politics and government philosophy. This work of Nizamülmülk that managed to survive until today is an important resource for historians and political scientists, not only to understand the ideas of this scientist and statesman, but also because it reflects the properties of its period. There is no doubt that Nizamülmülk, who worked as a vizier for two sultans of Seljuk Government, had a significant impact on the structure and mentality of the Turkish state. Besides being the continuation of a previously existing tradition, "Siyasetname" also has aspects deviating from this earlier tradition. Not only did his work give advice and recommendations for sultans, but also contributed significantly to the system of government. In other words, concrete, practical, and feasible measures on what should happen were recommended in the work. It also reflects the structure of government and bureaucracy, interaction between the manager and the managed, and the rhetoric of opposition of the time. Because of these characteristics, the work definitely has a historical value. In summary, Nizamülmülk represents a philosophy of government and politics that is strong, paternalistic, and compatible with religion. This understanding strongly reflects perspectives regarding traditional state and politics. As well as his "twin sister" theory of religion and state, his idea of social state also has a current value and thus should be developed.

Key Words: Nizamülmülk, Siyasetname, Politics, State, Philosophy of Politics and State.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

1. NİZAMÜLMÜLK: KİMLİĞİ ve YAŞAM ÖYKÜSÜ

Tarihe “Nizamülmülk” olarak geçmiş olan ünlü devlet adamının asıl adı, Hasan b. Ali b. İshak’tır. Onuncu yüzyılın ortalarından itibaren İran ve Mezopotamya’yı fethederek, buraya yerleşen ve Onbirinci yüzyılın ortalarında gücünün doruğuna ulaşan Selçuklu Devleti’ne vezirlik yapmış büyük bir devlet ve siyaset adamıdır. Miladi 1018 yılında Tus şehrinde doğmuş ve gençliğinde iyi bir eğitim almıştır. Bazı rivayetlere göre döneminin göze çarpan iki ünlü şahsiyeti olan İran’ın büyük şair ve bilgini Ömer Hayyam ile Bâtînî tarikatının kurucusu Hasan b. Sabah ile birlikte eğitim görmüştür.

Siyasi kariyerine Gazne Devleti’nin Horasan genel valisi Ebu’l- Fazl Suri’nin yanında başlayan Nizamülmülk, 1040 yılında Dandanakan Savaşı’nın ardından Selçukluların hizmetine girmiştir. Alparslan döneminde, Belh valisi onu vilayet işlerini yürütmek üzere görevlendirmiştir. Alparslan’ın 1064 yılında Selçuklu sultanı olmasıyla yıldızı parlayan Nizamülmülk, vezirlik makamına kadar yükselmeyi başarmıştır. Alparslan’ın ardılı olan Melikşah döneminde de (1072–1092) vezirliğe devam etmiş ve böylece iki Selçuklu sultanına yaklaşık 30 yıla yakın vezir olarak hizmet etmiştir.

Dönemin sultanları Alparslan ve Melikşah ile Abbasi halifesi Kaim bi-Emrillah, bu başarılı devlet adamına birçok unvan ve lakaplar vermişlerdir: “Büyük Vezir”, “Büyük Üstad”, “İki Hükümdarın Tacı”, “Dinin Kıvamı” bunlardan sadece bir kaçıdır. Fakat o, en fazla “Nizamülmülk” (mülkün, memleketin, ülkenin nizamı) lakabıyla tanınmıştır. “*Taşındığı lakap kişinin değerini ve makamını bildirmelidir*” (1987:208) diyen Büyük Vezir’in bu unvanı, şüphesiz onun devlet işlerindeki “düzenleyici” ve “kurucu” rolüne işaret etmektedir. Tarihçilere göre Büyük Selçuklu Devleti’nin en parlak döneminin sultanları olan Alparslan ve Melikşah, kendisine çok şey borçludur. O, bu dönemde devletin bütün kudret ve kuvvetini elinde toplamıştır.

Oğulları ve akrabalarıyla birlikte, Selçuklu Devleti üzerindeki etkisini göstermesi bakımından Melikşah ile aralarında geçen yazışma çok önemlidir. Vezirliğinin son senelerine doğru, oğul ve torunlarının serkeşliği yüzünden araları bozulunca Melikşah ona bir mektup yazar ve şöyle der: “*Sen benim devletimi ve memleketimi istila ederek evlatlarına ve damatlarına peşkeş çektin. Bunlar benim adamlarıma saygı göstermiyor, halka zulmediyorlar ve sen bunları cezalandırmıyorsun. İster misin vezirlik divitini elinden ve sarığını başından alayım ve halkı sizin tahakkümünüzden kurtarayım?*”. Bunun üzerine Nizamülmülk cevaben yazdığı mektubunda, Sultan’a

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

yönelik övücü sözler ve dualardan sonra açık bir tehdit anlamına gelen şu sözleri sarf etmekten çekinmez: “Devlete ortak olduğumuzu henüz bilmiyor musun? Bu vezirlik diviti ve sarık, tacınla o derece ilintilidir ki diviti aldıktan sonra taç da kalmaz gider” (Aktaran mütercim, 1987:14). Bu söz, sadece onun meydan okumasını değil, aynı zamanda biraz sonra göreceğimiz üzere devlet anlayışının ipuçlarını da vermektedir. Devlette ortaklık iddiası, devleti sultan ve vezirin mülkü gören bir anlayışı sergilemektedir.

Miladi 1064 ile 1092 yılları arasında vezirlik yapan Nizamülmülk, Melikşah’ın 1092 yılının Ekim ayında Bağdat’a hareket etmesinin ardından yola çıkar; ancak yolculuk esnasında muhaliflerinden olan bir Bâtınî fedaisi tarafından öldürülür. Öldürüldüğünde 72 yaşındaydı. Ölümünden Bâtınîler kadar kendisini çekemeyen bir başka vezir olan Tacu’l- Mülk de sorumlu tutulmuştur. Onun öldürülüşüyle birlikte, ilk üç Selçuklu sultanın başlattığı zafer ve yükseliş devri de kapanmıştır.

Devleti yeniden yapılandırma yanında birçok işler başarmış olan Büyük Vezir’in anılmaya değer birçok işi olmuştur. Bunların başında, İslam dünyasında ilk kez çok iyi örgütlenmiş yüksek öğretim yapan resmi akademiler mahiyetindeki medreseleri kurmuş olması gelmektedir. Bu medreselerin en ünlüsü Bağdat’ta 1065-67 yılları arasında faaliyete geçmiş olan Nizamiye Medresesi’dir. Bunu besleyecek olan diğer medreseler ise Isfahan, Nişabur, Musul, Basra ve Tus gibi imparatorluğun çeşitli merkezlerinde kurulmuştur.

İkinci olarak Osmanlı İmparatorluğu tarafından da uygulanan askeri “ikta” sisteminin temellerini Nizamülmülk’ün attığı bilinmektedir. Bu sistem sayesinde, daha önceleri Türk boylarının katılımıyla oluşturulan aşirete dayalı ordu düzeni, imparatorluğun genişlemesiyle, yerini maaşla çalışan düzenli orduya ve topraklı (tımurlu) askerlere bırakmıştır.

Üçüncü olarak astronomi ve takvimin ıslahıyla ilgili çalışmaları, “Celali Takvimi” denilen yepyeni bir takvim sisteminin kurulmasına yol açmıştır. Onun bu takvimi hakkında modern bir astronom, “bizim bugün kullandıklarımızdan daha ince, daha dakik” diye bahsetmektedir.

Bir ilim ve siyaset adamı olan Nizamülmülk’ün günümüze kadar gelen en büyük yapıtı şüphesiz ki, “Siyasetname” adlı eseridir. Bu yapıt, sadece onun fikirlerini anlamak için değil, aynı zamanda döneminin özelliklerini de yansıtmaları itibarıyla hâlâ tarihçiler ve siyaset bilimciler için önemli bir kaynaktır. Bu önemli yapıta dayalı olarak onun devlet ve siyaset konusundaki görüşlerine geçmeden

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

önce, dönemin koşulları ve “Siyasetname” hakkında bazı genel bilgiler vermek açıklayıcı olacaktır.

2. NİZAMÜLK'ÜN YAŞADIĞI DÖNEM

Selçuklu Devleti, Nizamülmülk'ün vezirlik yaptığı meşhur Selçuklu sultanları Alparslan ve Melikşah dönemlerinde en parlak devrini yaşıyordu. Bağdat'ta Tuğrul Bey'in görkemli bir törenle Abbasi halifesi Kaim bi-Emrillah tarafından hükümdar ilan edilmesinin üzerinden kısa bir süre geçtikten sonra, Büyük Selçuklu Devleti'nin sınırları genişlemiş ve Sünnî Müslüman dünyanın lideri haline gelmişti. Melikşah döneminde devletin sınırları Doğu'da Türklerin oturduğu ülkenin en uzak şehri olan Kaşgar'dan başlayıp, Kudüs'e ve oradan da İstanbul'dan Hazar Denizi kıyılarına kadar yayılıyordu.

1071 yılında Alparslan'ın Malazgirt'te Bizans İmparatoru Romen Diyojen'i yenilgiye uğratmasıyla Türkler, Anadolu yaylalarına doğru göç etmeye ve yerleşmeye başlamışlardı. Hristiyan Arap tarihçisi Hitti'nin belirttiği gibi, böylece “Rum Diyarı”, artık “Dar'ül-İslam”ın bir parçası haline gelmiştir. Selçuklu Türklerinin harekete geçirdiği göçebe Türk kabileleri, bu dönemde Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması'nda önemli roller oynamışlardır.

Sultan Alparslan ve Melikşah döneminde hükümet merkezi İsfahan'daydı; ondan öncekiler ise Merv ve er-Reyy şehirlerini başkent edinmişlerdi. Melikşah'ın hükümdarlığının sona ermesinden kısa bir müddet önce, 1091 yılında başşehir Halife'nin oturduğu Bağdat'a taşınmıştır. Melikşah döneminde ülkenin sadece sınırları genişlemekte kalmayıp, ülkenin her yanına yollar, camiler, şehir surları, sulama arkları ve kervan saraylar inşa edilerek imar işlerine de gereken önem verilmiştir.

Selçuklular, bu devletin temellerini atan Selçuk Bey zamanında Müslüman olmuşlardı. Ne var ki, aile ve devlet yönetiminde Oğuz gelenekleri hâlâ varlığını devam ettiriyordu. Selçuklular, halifeye bağlı bir devlet haline geldikten sonra, daha fazla dinî/İslamî temellere oturmaya başlamıştır. Dolayısıyla Nizamülmülk'ün yaşadığı dönemde, kültür ve siyaset başta olmak üzere toplumsal yaşamın bütünü, Oğuz geleneklerine dayalı eski düzenden dinî/İslamî ilkelere dayalı yeni düzene geçiş aşamasındaydı. Buna ek olarak göçebe yaşamı süren Türkler, hızla yerleşik yaşama geçiyorlardı. Selçuklu Türkleri, yerleştikleri yerler açısından sadece İslam kültürüne değil, İran ve Bizans etkilerine de son derece açık olmuşlardır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Oğuz geleneklerine göre devlet, hükümdar ailesinin ortak malı sayılıyordu. Hükümdarın nasıl seçileceği konusunda kesin bir “kural” bulunmadığı için, yeni hükümdarın seçilmesi hususunda aile üyeleri arasında genellikle çatışmalara varan görüş ayrılıkları beliriyor ve siyasal parçalanma tehlikesi ortaya çıkabiliyordu. Nitekim Melikşah’ın vefatından sonra çıkan iç savaşlar, merkezi iktidarı zayıflatmış ve imparatorluğun dağılmasına yol açmıştır.

Egemenlik yetkisi hükümdar ailesine ait olmakla birlikte, bu yetkiyi aile adına hükümdar kullanıyordu. Hükümdar ailesinin soyu kutsal ve tanrısal bir kökene dayanmaktaydı. Başka bir deyişle iktidarın meşruluğu, bu tanrısal/kutsal kökene bağlıydı. Herhalde bu anlayış, Türklerin Müslüman olmasından sonrada yeni bir form içinde sürdürülmüştür.

Devlet egemenliğinin kullanılmasında, ikinci derecede sorumlu olan yüksek organ, “büyük divan”dı. Devlet ileri gelenlerinin katıldıkları bu divana, sultan adına yürütmeyi elinde bulunduran “vezir” başkanlık ediyordu. Büyük divan, devletin en yetkili karar organıydı.

Dönemin veziri olan Nizamülmülk, geçiş süreci yaşayan bir devlet ve toplumda Fars geleneklerini ve İslamî ilkeleri devlete empoze etmiştir. Bu dönemde bürokrasi, topluma yabancılaşmıştı. Bu nedenle Büyük Vezir, bu mekanizmanın ıslahına Siyasetname de geniş yer vermiş ve çeşitli önerilerde bulunmuştur.

Selçuklu yönetim mekanizması içinde ordu ve bunun dayandırıldığı “ikta” sistemi önemli bir rol oynuyordu. Nizamülmülk, bu sistemi Bizans etkisinde kalarak kurmuştur. Zira daha önceki Türk ve İslam devletlerinde böyle bir usul bilinmiyordu. İkta sisteminin özellikleri şu şekilde özetlenebilir: Devlet, hanedan üyelerine, yüksek yöneticilere ve kumandanlara toprak (mukataa) veriyor ve buna karşılık olarak toprak sahipleri (iktalar) belirli bir sayıda asker besliyorlardı. İkta sahipleri, reayadan belli miktarda vergi alabiliyorlardı. Bu durumda reaya, devlete vereceği vergileri ikta sahiplerine vermiş oluyordu. İkta sahiplerinin besledikleri askerler, barış zamanında topraklarda çalışıyor; savaş zamanlarında ise savaşa gidiyorlardı.

Bu sistem, yozlaştığı dönemlerde feodal özellikler kazanmış ve büyük toprak sahiplerinin halk üzerinde baskı kurmalarına yol açmıştır. Bu nedenle olsa gerek ki, “Siyasetname”de Nizamülmülk bu sistemi ıslah etmeye yönelik birçok önlemler sıralamaktadır. Daha önceleri kabile temelleri üzerine kurulu olan Selçuklu Devleti, bu sistemle daha istikrarlı bir yapıya kavuşmamıştır. Yine önceki

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

dönemlerde olduğu gibi, merkezi idarenin zayıfladığı ve iyi çalışmadığı zamanlarda zulme yol açmış ve hatta devletin parçalanmasını beraberinde getirmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasında bu sisteme özgü zaaf lar önemli bir rol oynamıştır.

Selçuklu hukuk sisteminde biri “şeri”, diğ eri “örfi” olmak üzere ikili bir yapı vardı. İlki, özel hukuk alanlarında, ikincisi ise kamu hukuku alanında geçerliydi. Bu ikili yapının gereği olarak ikili bir yargı sistemi oluşturmuştu.

Selçuklu devlet sistemi, sultana ait egemenlik yetkisinin hukuka ve halifeye bağı lılık yanında, çeşitli kesimlere açık müşavereye önem veren monarşik bir sistem olarak nitelenebilir. Selçuklularda gerek merkez, gerekse yerel yönetimlerde istişare (söz hakkı) mekanizması, geniş çapta uygulamaya konulmuştur. Halifeye bağı lılık ise, şekli ve sembolik kalmıştır. Zira Sultan, Halife'den bağı msız geniş yetkilere sahip bir devlet başkanıydı. Bu anlamda Selçuklulara özgü bir Sultan-Halife ikilemi vardır. Bu ikilemi, bizantinist bir yönetim (Bizans'a özgü din-devlet ilişkisi) olarak tanımlamak mümkündür.

3. NİZAMÜLK'ÜN YAPITI: SİYASETNAME

Nizamülmülk'ün eseri olan “Siyasetname”, İslam dünyasında dönemin halife ve padişahları başta olmak üzere ileri gelen devlet ve ilim adamlarının yol göstermek ve tavsiyelerde bulunmak amacıyla yazılan pratik siyasetbilim türündeki yapıtlar geleneğinin önemli bir halkasıdır. Bu anlamda Siyasetname, sadece yazarının konuyla ilgili teorik tasarımlarını içeren bir yapıt değildir. Aynı zamanda siyasetname, çoğu kez pratik amaçlar için kaleme alınmıştır.

Büyük Vezir, Siyasetname'yi Sultan Melikşah'ın isteği üzerine yazmıştır. Melikşah, vezirlerinden ülkeyi en iyi şekilde idare etmesi, din ve dünya işlerinde gerekli tedbirlerin alınması, kendi yaşam kurallarını, siyasi ve dini davranışlarını dayandırabileceği bir kitap yazmalarını istemiştir. Kısacası, Siyasetname bu talebe cevap olarak ortaya çıkmıştır.

Siyasetname, kendisinden önce mevcut olan bir geleneğin devamı olmakla birlikte, onlardan ayrılan yönleri de bulunmaktadır. Yapıtta, sultana sadece öğüt ve tavsiyeler verilmekle kalınmamış, sisteme önemli katkıda bulunabilecek ciddi tekliflerde getirilmiştir. Başka bir deyişle, “olması gereken”ler hakkında somut, pratik ve uygulanabilir önlemler önerilmiştir. Ayrıca yapıt, dönemin devlet ve bürokrasi yapısı, yöneten-yönetilen ilişkisini ve muhalif söylemleri de

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

yansımadır. Bu yönüyle, şüphesiz ki yapıtın tarihsel bir değeri bulunmaktadır.

Gayet sadece ve akıcı bir üslupla kaleme ele alınmış olan Siyasetname, içerik olarak devletin işleyiş biçimi, bürokrasideki aksaklıklar ve alınması gereken tedbirler, siyasi kurumlar ve rütbeler yanında, yönetim ve halk arasındaki ilişkiler ile yönetime muhalefet eden hareketler üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Yapıtın son bölümünde bildirildiği gibi; “bu kitap öğüt, hikmet, atasözleri, Kur’an yorumu, Peygamberin sözleri, diğer peygamberlerin hikâyeleri, adil padişahların hikâyeleri ve tarihi bilgiler” (1987:334) üzerine kurulmuş ve bu kaynaklardan mümkün olduğunca yararlanılmıştır. Ancak çalışma, pratik amaçlara yönelik olduğundan kesinlikle bilimsel ve sistematik özelliklere sahip değildir.

Bu yapıtın padişahın isteği üzerine kaleme alındığını belirtmiştik. Büyük Vezir, kitabı tamamladığı sırada, Melikşah’ın arkasından Bağdat’a gidiyordu. Başına bir şey gelir endişesiyle kitabı padişaha vermek üzere özel kâtip Muhammed Mağribî’ye emanet etmiştir. Mağribî, Bâtınî ayaklanmalarının yatışıp devletin kuvvet kazanmasıyla birlikte, bu kitabı Melikşah’a vermiştir. Bu tarihin, ortazamanların ünlü İslam düşünürü İmam Gazali’nin vefat tarihi olan Miladi 1111 yılından önce olduğu muhakkaktır. Zira Gazali, bu kitaptan haberdar olup kendisi de bundan yararlanmıştır. Netice olarak Siyasetname, son şeklini 1098–1111 yılları arasında almıştır.

Siyasetname ve yazarı, sonraki dönemlerde pek çok övgü yanında, bazı eleştirilere de uğramıştır. Özellikle mezhepsel açıdan katı davranmak ve olaylara bağlı bulunduğu Şafii mezhebinin penceresinden bakmakla suçlanmıştır. Gerçekten de Nizamülmülk, Ehl-i Sünnet dışında kalan akımları ve anlayışları şiddetle eleştirmektedir. Ancak bu durum sadece Nizamülmülk gibi bir devlet adamının değil, pek çok tarihçinin bile kendisini kurtaramadığı bir bilimsel yaklaşım sorunudur. İbn Haldun’un ünlü Mukaddime’sinde vurguladığı gibi, çoğu tarihçiler olayları kendi konumları açısından ele aldıkları için yanlı olmaktan kurtulamamışlardır. Ona göre, tarihçileri yanıltan faktörlerden biri de “mezhep taassubu”dur. Tarihçinin nesnel kalabilmesi için mezhep-merkezli yaklaşımlardan kendini arındırması gerekir (2004: C I/198).

Her ne kadar Nizamülmülk, dini ve ilmi yönü ağır basan bir devlet adamı ise de, bu yönden de eleştirilere uğramıştır. Zira Siyasetname’nin 30. faslı, tamamen İslam’a aykırı olan “Şarap meclisinin kurulması ve şartlarına” ayrılmıştır (1987:171). Büyük vezir, bu konuda İslam’ın hükümlerini hiç bilmiyormuş gibi

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

davranarak, içki üzerine adeta “resmi protokol” yazmıştır. İslamî kurallar açısından eleştirilebilir olmakla birlikte bu fasıl, Selçuklu saray yaşamını ve saray kültürünün iç yüzünü yansıtmaya açısından ilginç bir bölümdür. Denilebilir ki, saray kültürü geçiş dönemine özgü bir özellik olarak eski Türk geleneklerini de sürdürmektedir.

Siyasetname'nin yansıttığı tarihi gerçeklerden biri de, yükseliş döneminde bulunan bir devletin içinde bulunduğu çürüme ve yabancılaşmaya ilişkin sorunlardır. Bu anlamda Siyasetname, bu sıkıntı ve aksaklıklara çözüm getiren bir siyasal ve idari öneriler paketi olarak da okunabilir. Nizamülmülk'ün bu eserini yaşamının geç vakitlerine doğru yazdığı dikkate alınır, kitabın pratikten gelen bir devlet adamının birikim ve tecrübelerini de yansıttığı açıktır.

Siyasetname'nin orijinal dili Farsça olup, 51 bölümden (fasıldan) oluşmaktadır. Kimi bölümler çok kısa, kimileri ise orta uzunluktadır. Özel kâtip Muhammed Mağribi'nin verdiği bilgilere göre, kitap önce 39 bölüm olarak yazılmış, ancak anlaşılmasının güç olacağı endişesiyle, buna 11 bölüm daha eklenmiş ve kimi bölümlere de ilaveler yapılmıştır. Sonradan eklenen bölümlerde, Nizamülmülk muhalif hareketler üzerinde durmaktadır.

Siyasetname, sultanlar ve devlet adamları tarafından dikkate alındığı ölçüde, devlet yaşamında pratik yansımalarını bulmuştur. Nitekim rivayete göre, Melikşah kitabı sonuna kadar okuduktan sonra, bunun gelecekte memleketin esas teşkilat kanunu (yani anayasası) olacağını bildirmiştir. Bu şekilde Büyük Vezir, sadece yaşarken değil, dünyadan ayrıldıktan sonra da Selçuklu devletini ve siyasal kurumlarını etkilemeye devam etmiş ve onların geleceğine yön vermiştir.

Yapıtta kullanılan yöntem, özel bir anlamda tarihsel bir yöntemdir. Zira Nizamülmülk, her konuyla ilgili görüşünü verdikten sonra, bazen kısa, bazen de uzun tarihi bilgi ve hikâyelerle görüşlerini destekleme yoluna başvurmuştur. Böylece sadece bireysel görüş ve tecrübelerine değil, tarihsel tecrübeler de yaslanmayı bilmıştır. Yaslandığı gelenek ve tarihsel tecrübe, İslam toplumları yanında İran ve Çin gibi, Müslüman olan ülkelerin İslam öncesi dönemlerine ve hatta Müslüman olmayan ülkelerin pratiklerine kadar uzanmaktadır. Bireysel ve tikel kurallardan hareket ederek, tarihsel tecrübeler ışığında genel ilkelere ulaşmayı amaçlayan bu yöntem, bir nevi tümevarımcı bir yöntemine benzemektedir. Bu bağlamda Pakistanlı siyaset bilimci Prof. Harun Han Şirvani, Nizamülmülk'ü Avrupalı siyaset bilimcilerle kıyaslar, onun sadece teorik bir siyasetbilim yazarı değil, başarılı bir siyasetçi olduğuna da değinir ve bu yönüyle

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

kitabı, tecrübenin mihenk taşından geçmiş gerçekçi bir yapıt olarak niteler (1965:153).

4. NİZAMÜLMÜLK'ÜN DEVLET VE SİYASET GÖRÜŞÜ

Nizamülmülk, Siyasetname'de devlet ve siyaset konusundaki görüşlerini, toplumsal piramidin üç katmanı ve bunlar arasındaki ilişkiler üzerinden anlatmaktadır. Toplumsal piramidin tepesinde siyasal yetkiyi elinde bulunduran "sultan" durmaktadır. İkinci katta, büyük ve küçük devlet memurlarını içinde barındıran "bürokrasi" yer almaktadır. En alt katta ise "reaya" (halk) bulunmaktadır. Nizamülmülk, halk içinde de çeşitli kesimler ayırt etmektedir. Bu kategorileri ve bunlar arasındaki ilişkileri ele aldığımızda Nizamülmülk'ün siyasal görüşleri açığa çıkacaktır. Bu nedenle onun bu kesimlere nasıl yaklaştığına, bunlara hangi yetki ve yükümlülükler tanıdığına daha yakından bakmak gerekiyor.

4.1. Devlet ve Devlet Başkanlığı

Nizamülmülk, Siyasetname'nin daha birinci bölümüne başlarken devletin gerekliliği ve padişahın konumu hakkında şu tespitlerde bulunmaktadır: "Allah her asır ve zamanda halkın içinden birini seçerek onu padişahlık sanatlarıyla (becerileriyle) övülmüş ve süslenmiş kılar. Dünya işlerinden ve kullarının huzurundan onu sorumlu kılar; fesat, karışıklık ve fitneyi ortadan kaldırır. Onun haşmet ve heybetini insanların gönüllerinde ve gözlerinde genişletince, ondan emin olarak devletin devamını isterler." (1987:28). Bu ifadeleriyle Nizamülmülk aynı anda birçok şeyi anlatmaktadır.

İlk önce iktidarın temeli ve meşruiyeti konusunda bir belirleme yapmaktadır. Ona göre hükümdar, çeşitli beceri ve özelliklerle, "Allah" tarafından halk içinden "seçilir". Başka bir deyişle hükümdarın iktidara gelmesi, Allah'ın dilemesiyle olur. Tersinden söylenirse, hükümdar olan bir kişi bu konumunu Allah'a borçludur. Hükümdarın siyasal konumuna böyle bir yaklaşım, şüphesiz ki siyasal iradenin meşruiyetini ilahi ve kutsal bir temele dayandırmaktadır. Bu düşünce, çoğu toplumlarda iktidarın kaynağına ilişkin geleneksel düşünceyle uyum içindedir. Zira Orhun Abideleri'nde de hanların yönetme yetkilerini doğrudan doğruya "Gök Tanrı"dan aldıkları vurgulanmaktadır. Öte yandan Emeviler'den bu yana süregelen İslam siyasal düşüncesinde de benzer bir yoruma rastlanmaktadır. Gasp yoluyla iktidarı ele geçiren Emeviler, babadan oğla geçen saltanat yönetimini İslam'ın kadercı bir yorumuyla meşrulaştırmışlardır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Bu ifadelerden anlaşılın ikinci bir nokta, emredici bir yetkinin toplumsal gerekliliğidir. Buna göre toplumda huzuru sağlamak, karışıklık ve anarşiyi ortadan kaldırmak için emredici bir güç (yani devlet) gerekmektedir. Devleti ise, hükümdar temsil etmektedir. Aktarılan bölümün son cümlesinde devletin devamı ile padişahın haşmet ve heybeti arasında bir bağlantı kurulmuştur. Bu şekilde soyut bir kavram olan devlet, somut bir kişiyle; yani padişahla özdeşleştirilmektedir.

Büyük Vezir'in devlete yüklediği misyon ya da işlev, sadece toplumsal istikrarla sınırlı değildir; belki de bunu sağlamak için devletin başka şeyleri yapması da zorunludur. Hükümdar, toplumsal istikrar ve huzuru sağladıktan sonra "... isminin ebedi kalması için dünyanın imarına başlar." (1987:29). Devlet, bu bağlamda altyapı hizmetleri, toprağın verimini artırmaya yönelik çareler; yeni şehirler, hisarlar ve benzeri yapılar yanında, ilim tahsil etmek için medreseler de kurmalıdır. Hükümdar, bu işlerin sevabını öte dünyada alacağı gibi, halk da kendisini devamlı hayırla anacaktır. Bu işlevleriyle devlet, padişah ile iç içe geçmektedir. Zira padişah bu işleri, isminin ebedileşmesi ve gelecekte de hayırla anılması için yapmaktadır.

Nizamülmülk'ün padişaha atfen kullandığı hitap şekilleri de, onun bu makama karşı bakış biçimini yansıtmaktadır. "Taşdığı lakap kişinin değerini ve makamını bildirmelidir" diyen Büyük Vezir, efendisine iki biçimde hitap etmektedir. İlk olarak padişah, "Âlemin efendisi"dir. Ona göre "Sultan bütün dünyanın sahibi olduğu için onun gücü, diğer padişahların üzerindedir." (1987:183). Bunu bir başka yerde şöyle açıklar: "Bugün cihanda efendimizden (Allah mülkünü daim etsin) daha büyük bir padişah yoktur. Hiç kimsenin ülkesi, onun toprağından daha çok değildir. Allah'a binlerce şükür, bu ülkede silah, cephaneye, insanlık, ileri görüş, ululuk, toprak, saltanat için ne gerekirse hepsi var." (1987:136).

İkinci olarak Büyük Vezir, padişaha "Din ve devletin sultanı" unvanını vermektedir. Selçuklularda padişah, sadece devleti (dünyevi erk) değil, aynı zamanda dinî (uhrevi erk) de temsil etmektedir. Bu durum devletin ikili karakterini dile getirmektedir. Geleneksel dönemde padişah, hem din hem de devlettir. Bir başka deyişle din, devletin meşruiyetini sağlayan en önemli ideolojik temeldir.

Padişahın konumunu anlatmada kullanılan bir başka yöntem, onun halk karşısındaki imajıdır. Halk, Nizamülmülk'e göre padişahın "aile efradı ve kullarıdır" (1987:171). Büyük Vezir, padişahın halk nezdindeki imajını tekrar tekrar ele almaktadır. Zira padişahın halk nezdindeki imajı olumlu (haşmetli ve yüce) olursa, düşmanlarına

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

koru salar, halkın sevgisini kazanır ve böylelikle devletin devamı mümkün olur. Padişahın imajını güçlendirmek için birçok öneride bulunmaktadır. Bunları şöylece özetlemek mümkündür (1987:171-172/332-333):

1) Bir padişahın sarayında geçerli olan merasimler, onun himmet, haşmet ve zenginliğinin göstergesidir; bu nedenle saray merasimleri korunmalı ve bunlara özen gösterilmelidir.

2) Padişah, bütün tutumlarında “ortayolu” izlemelidir. Padişahın dengesiz ve ölçüsüz hareket etmesi, onun halk nezdindeki saygı ve yüceliğini zedeler.

3) Padişah kullarına karşı cömert ve ikramlı olmalıdır, zira bu tutumlar onun gücünü gösterir.

4) Liyakatli vezirler ve nedimler hariç, padişah kendisine hizmet eden kullar ve ileri gelenlerle bir arada fazla oturmamalı, zira bunların şikâyetleri haşmetine zarar verir ve gevşek davranmalarına vesile olur.

5) Halk ve ileri gelen kişiler, padişahı ziyaret edebilmelidirler. Bunun için sık sık ziyaret merasimleri düzenlenmelidir. Eğer bu merasimler sık yapılmazsa, halkın işi aksar, fitneciler cesaret bulur; havas ve avamın durumları bilinmez. Bu da orduyu rahatsız eder.

6) Saray divanı ve padişah adına, çok önemli olmayan mektup ve fermanlar çıkartılmamalıdır. Çok olan şeye hürmet azalır ve itibar edilmez. Yüce meclis öyle emredici fermanlar çıkarmalıdır ki, bunlara hiç kimse dil ve el uzatamamalıdır. Divandan çıkan her ferman, halk arasında saygınlık uyandırmalıdır.

Netice olarak padişah, imajını kuvvetlendirmek için bu yönde gereken tedbirleri alınmalıdır. Aksi takdirde padişahın haşmeti, saray ve divanın şaşası azalır ve neticede padişahın ülkesi ve canı tehlikeye girer.

4.2. Padişahın Özellikleri ve Görevleri

Nizamülmülk, padişahı, Allah tarafından halk içinden “seçilmiş” ve onlardan “üstün” kılınmış biri olarak niteler. Böyle biri doğal olarak özel niteliklere sahip olmalıdır. Ona göre ideal bir padişah şu özellikleri taşımalıdır:

1) “Padişah için en iyi şey, dindar olmasıdır. Çünkü din ve padişahlık tıpkı ikiz kardeş gibidirler” (1987:32).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

- 2) Padişah ilimle ve ilim adamlarıyla dost olmalı ve onlarla düşüp kalkmalıdır.
- 3) Padişah akıllı, kudretli ve uyanık olmalıdır.
- 4) Padişah, istişare ve görüş alışverişine değer vermeli ve acele karar almamalıdır. “Çünkü padişah için sağlam görüş, güçlü bir ordudan daha iyidir” (1987:126).
- 5) Padişah, işlerin yürütülmesi konusunda, geçmiş hükümdarların adet ve merasimlerini araştırmalı ve bunları kendine rehber edinmelidir.
- 6) Padişah tutumlarında ve işlerinde hep “ortayolu” takip etmelidir. Sözelimi ne cimri, ne de müsrif olmalıdır. Ne her zaman güler yüzlü, ne de asık yüzlü olmalıdır.

Devlete yüklenen işlevlerle, padişaha yüklenen işlevler hemen hemen aynıdır. Zira onun gözünde padişah devletle özdeşleşmiş ve onu temsil eden bir figürden başka bir şey değildir. Bu anlamda padişahın birincil görevi, toplumda huzur ve sükûnu sağlamak; tersinden bir ifadeyle fesat ve karışıklıkları önlemektir. Bundan sonra ülkeyi mamur etmek, ikinci sırada gelir. Bunlardan başka Nizamülmülk, padişaha şu görevleri yüklemektedir:

- 1) Padişah, önemli bir işi kimseye havale etmemeli; halkın durumundan haberdar olmalı ve gücü yettiği kadar –gizli ve açık- onların durumunu araştırmalıdır.
- 2) Haftanın iki gününde adalet divanı kurmalı, zalimlerden mazlumun hakkını almalı ve suçluları cezalandırmalıdır.
- 3) Vergi memurları ve vezirden kölelere kadar her kademedeki görevlileri soruşturmalı ve sıkıca denetlemelidir. Eğer işini savsaklayan ve halka zulüm eden devlet görevlisine rastlarsa, derhal işine son vermelidir.
- 4) Kendilerine ikta verilen sipahilerin halka nasıl davrandıklarını bilmeli ve usulsüzlüklerini engellemelidir.
- 5) Her işe ehlini atamalı ve iyi ahlaklı kişileri seçmelidir.
- 6) Din ve dünya işlerini öğrenmek için ilmi ve dini konuları araştırıp bilgi sahibi olmalıdır.
- 7) Ülke menfaatleri için casuslar, muhbirler tayin etmeli ve hatta haber alma merkezleri kurarak bilgi toplamalı ve böylece içteki ve dıştaki gelişmelerden zamanında haberdar olmalıdır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

8) Âlimlerle meşveret yapmalı ve onların tavsiyelerini dikkate almalıdır.

9) Elçilere iyi davranmalı ve onların güvenliğini sağlamak için tedbirler almalıdır. Zira “Elçiye düşen açık bir tebliğden ibarettir.” (Kur’an, 5/99)

10) Halka açık ziyaretler düzenleyerek onlarla ilişkisini koparmamalıdır.

11) Sarayda hizmetçileri gerektiğinde ödüllendirmeli, gerektiğinde cezalandırmalıdır. Ödül ve ceza, işlerin niteliğine uygun olmalıdır.

12) Ülke ve devlet işlerinde iyi düşünerek, danışarak karar almalıdır.

13) İşlerin adil ve düzenli yürümesi için önceki padişahların adetlerinden faydalanmalı ve bunları bilmelidir.

14) Bütün devlet memurlarına maaş vermeli ve onların bu şekilde rüşvet almalarını ya da çeşitli yolsuzluklara karışmalarını önlemelidir.

15) Herkese gücü ve sanatına göre iş vermelidir.

16) Devlete ve kendisine karşı muhalif olan güçlere göz açtırmamalı ve bunların çalışmalarından haberdar olmalıdır.

Bu ve bundan önceki maddelerden anlaşılacağı üzere Nizamülmülk, geleneksel formlar içinde ideal bir devlet ve padişah profili çizmektedir. Buna göre padişah sadece halka karşı iyi bir imaj vermekle kalmamalı, halkın meselelerine de gereken ilgiyi göstermelidir. Ancak bu şekilde halk karşısında itibar ve statüsünü koruyabilir.

4.3. Padişah-Reaya İlişkileri

Egemenlik yetkisinin hükümdar ve ailesine ait olduğu monarşik bir yönetim biçiminde, halkın konumu doğrudan siyaset-dışı kalmaktadır. Gerek devlet başkanının seçiminde ve azledilmesinde, gerekse denetlenmesinde halk hiçbir yetkiye sahip değildir. Nizamülmülk, dönemin değer yargılarına uygun olarak yöneten-yönetilen ilişkisinde, ikinci kesimin padişah karşısındaki konumunu “itaat etmekle sorumlu olan halk” (1987:29) olarak belirlemektedir. “Âlemin Efendisi” karşısında halk, “kul” konumundadır. Kul, sözlükte “emir dinleyen hizmetkâr, Allah’ın mahlûku, Allah’a itaat ve ibadet eden veya köle” anlamlarına gelmektedir.¹ Bu sözcüklerle, elbette

¹ <http://www.osmanlicaturkce.com/?k=kul&t=@>

Padişah bir nevi Tanrı, halk ise O'na itaat ve ibadet eden kullar topluluğu olarak görülmemektedir. Ancak bu sözcükler anlamlı bir biçimde, padişah ile tebaa arasındaki hiyerarşik ve kategorik ilişkiye atıfta bulunmaktadır. Bu ilişki biçiminde ilki “emreden”, ikincisi de “itaat eden” taraf konumundadır.

Padişahın yönetimi altındaki halk için kullanılan başka bir deyim, “reaya”dır. Bu deyim, vergi vermekle yükümlü olan tüm halkı dile getiriyor. Bu tanımlamalardan hareketle diyebiliriz ki, padişah ve halk arasındaki ilişki olumlu anlamında bir baba-evlat ilişkisi, olumsuz anlamında ise bir efendi-köle ilişkisidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Selçuklularda ve Osmanlılarda padişah-reaya ilişkisi paternalist bir karaktere sahiptir. Buna göre padişah emreden, emrine uyulması gerekli olan ve sürekli olarak halkın iyiliğini göz önünde tutan bir “baba” konumundadır.

Çeşitli hikâye ve deyişlerle itaat konusunu işleyen Büyük Vezir, bu tür bir ilişkiyi İslamî bir temele de oturtmaktan kaçınmaz. Bu çerçevede “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Peygamberlere ve sizden olan emir sahiplerine de itaat edin” (Kur’an, 4/59) ayetine atıfta bulunmaktadır.

Halk ve padişah arasındaki ilişkileri belirli bir protokole bağlamak isteyen Nizamülmülk, bu çerçevede avam (sıradan halk) ile havas (seçkinler) arasında bir ayırım yapar. Buna göre halka açık ziyaretlerde “önce akrabalar, sonra meşhurlar ve mevki sahipleri, en sonra da diğer kişiler” (1987:169) ziyarete katılmalıdır. Ancak bu kesimlerin “Hepsi bir araya toplanınca, avam ve havas arasında fark gözetilmez” diye bir de eklemeye yapmaktadır. Padişah huzurunda, kulların ve hizmetkârların da bir tertip üzere durması önemlidir. “Devletin ileri gelen kişileri ile meşhurlar taht yakınındaki ilk daire de dururlar” (1987:173). Diğerleri de konumuna göre tahta belli aralıklarla yerlerini alırlar. Bunların birbirlerinin yerlerini işgal etmeleri doğru değildir, böyle durumlarda saray hacibi kuralı çiğneyen kişileri uyarmalıdır. Dikkat edilirse, tıpkı bugün de süregittiği üzere, resmi protokolde hiyerarşik bir yapı göze çarpmaktadır.

Nizamülmülk, halk ile padişah arasında karşılıklı bir bilgi akışını öngörmektedir. Buna göre padişah, bir yandan halkın ve ülkenin durumu hakkında araştırmalar yaptırıp bilgi toplarken, diğer yandan da bizzat halkın şikâyetlerini saraya iletebilmesine imkân tanımalıdır. Ancak şikâyet etme şekli de bir protokole göre yürümelidir. Buna göre zulüm gören halkın saray önünde toplanarak gürültü ve karışıklık çıkarması doğru değildir. Zira saraya gelen yabancılar ve yabancı elçiler, bunları yanlış yorumlayıp sarayın halka zulmettiğini sanırlar. Böyle bir yanlış anlamaya kapı aralamamak için

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

şikâyeti olan halk, şehrin belli bir yerinde toplanmalı, şikâyetlerini bir kâğıda yazıp bir ekiple saraya göndermelidir. Saray ise, bunlara gereken cevabı hemen verip ekibi geri göndermelidir.

Nizamülmülk'ün şikâyeti olan halkın bunu belli bir protokole uygun olarak iletmesini istemesinin gerisinde yabancılara karşı sarayın imajını koruma düşüncesi yatmaktadır. Yabancıların saray hakkında kötü izlenim edinmesi ve bunu gittikleri yerlere kadar yayması, devletin çıkarları açısından sakıncalı görülmektedir. Bu husus, devlet adamlarının saray ve padişahın imajına ne kadar dikkat ettiklerini açıkça göstermektedir.

Nizamülmülk, itaat karşılığında padişahın halka adaletle davranmasını defalarca yineler. Zira “Küfürle devlet yıkılmaz, ancak zulümle bir devlet yıkılır” (1987:32) deyişine yürekten inanmıştır. Ona göre, sadece padişahın kendisi zulümden kaçınmakla kalmamalı, emrinde çalıştırdığı kulları da halka zulmetmekten korumalı ve gerekli önlemleri almalıdır.

4.4. Bürokrasi

Devleti somut anlamda ifade eden bürokrasi ve bürokrasinin çeşitli kesimleri hakkında Nizamülmülk çok geniş olarak durmakta ve bu kurumu iyileştirmeye yönelik öneriler ileri sürmektedir. Bu konudaki önerilerinin bazıları, hâlâ günümüz için de geçerliliğini korumaktadır. Büyük Vezir, genel yaklaşım olarak bürokrasiyi dizginlenmesi gereken bir güç olarak görmekte ve bürokrasinin halka yönelik baskıcı tutumunu bir sorun olarak algılamaktadır.

Dördüncü bölümün (fasılın) sonunda, padişahın bürokrasiyi sıkı sıkıya denetlemesi gerektiğini şu sözlerle ifade eder: “O halde padişah, hiçbir zaman memurlarının durumundan gafil olmamalı, devamlı onların hal ve durumlarını kontrol etmeli, onlardan zulüm ve hıyanet zuhur ederse, hiç yerlerinde tutmayıp, azletmelidir” (1987:56).

Siyasetname'nin tertibi içinde, ilk önce, bürokrasinin halkla en fazla ilişki kuran kesimi olan vergi memurları hakkında görüşler belirtilmektedir. Vezir'e göre, “Eğer vergi vaktinden önce istenirse, tebaayı sıkıntıya sokar ve halk malını yarı fiyatına satacağından perişan olur” (1987:46). Buna göre vergi memurları vergiyi vaktinden önce almak bir yana, gerekirse tebaadan hasta ve öksüz gibi zayıf kesimlere borç vererek yardım etmelidir. Eğer memurlar, fazla vergi almaya kalkışarlarsa, halkın alınan para derhal geri ödenmeli ve ilgili memur görevinden uzaklaştırılmalıdır, hatta sürgüne gönderilmelidir. Padişah memurlara böyle sert cezalar verirse, halk huzurlu olur; ülke imar görür ve başka memurlar da bundan ibret alıp hiçbir zaman bu tür işlere kalkışmazlar.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Büyük Vezir'e göre padişah, sadece küçük memurları değil, bizzat vezirin kendisi de dâhil olmak üzere bütün yüksek memurları da denetlemelidir. Bunların işlerini gizlice araştırıp karanlık işler çevireni derhal cezaya çarptırmalıdır. Zira memurlar, işlerini adil ve namuslu yapmazlarsa ülkede karışıklık çıkar ve ülke sıkıntıya girer.

Yürütmeyi üstlenen ve padişahтан sonra en yüksek makamı işgal eden vezirlik kurumu ve vezirler hakkında Nizamülmülk daha ayrıntılı durur. Çünkü vezirlik öyle yüce bir makamdır ki, padişah ile birlikte memleketin kurtuluş veya yıkılışı onun elindedir: "Eğer vezir namuslu ve ileri görüşlü olursa, memleket imar gördüğü gibi, ordu ve halk da durumdan memnun olur ve huzur içinde yaşar" (1987:47). Vezir, sadece iç işlerinde değil, dış ilişkilerde de hayati bir işleve sahiptir. "İyi yaratılışlı bir vezir, padişahın bütün dünyada tanınmasını sağlar. Bir padişahın ününün artması, ülkelerde emrinin yürüyebilmesi, isminin kıyamete kadar hayırla anılması, ileri görüşlü vezir sayesinde olmuştur." (1987:237).

Nizamülmülk, ideal bir vezirde şu özellikleri aramaktadır: "Fakat vezirin dininin bütün, itikadının sağlam, mezhebinin Hanefi veya Şafii, dirayetli, devlet işlerini bilen, padişahı seven biri olması gerekir. Vezir, bir vezir oğlu ise daha iyi ve daha güzel olur. Çünkü Erdiştir Babeğan devirlerinden Yezdicurd Şehriyar devrine ve son Acem şahları devrine kadar, padişahın padişah oğlu (Vezir'in vezir oğlu) olması lazımdı. **İslamiyet ortaya çıkmadan önce kanun böyleydi.** Meliklik, Acemin evinden gidince, bugüne kadar vezirlikte vezirlerin hanesinden gitti" (1987:238). Son sözleriyle Büyük Vezir, İslam öncesi eski devlet geleneklerine ne kadar bağlı olduğunu açıkça itiraf etmektedir. Onun devlet makamlarını, babadan oğla aktarılan bir miras olarak algılaması, eski geleneklerin kafasında nasıl bir yer işgal ettiğini göstermektedir.

Padişahın önemli işlerde vezire danışması, devlet işlerinin istikrarının güvencesidir: "Padişahın vilayetlerin, ordunun, malların değeri, imaretler, ülkenin düşmanlarına karşı alınacak tedbirler ve buna benzer önemli işleri veziri ile görüşmesi farzdır." (1987:172).

Vergi memurları ve vezirlik yanında Nizamülmülk, kadı, hatip, güvenlik memurları, muhbir, postacı, casuslar, elçiler, haberciler, nedimler, saray hizmetçileri, ceza infaz memurları ve benzer birçok kesimler üzerinde ayrı ayrı bilgiler verip, bunların görevlerini sıralamakta ve bu sınıfların daha iyi çalışması için bir takım önlemler önermektedir. Bütün bunları kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür (1987:180/179/110/137/96/69/95/69).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

- 1) Hizmetçilerin iyi işleri ödüllendirilmeli, yanılarak kusur işlerse kusuru ölçüsünde cezalandırılmalıdır.
- 2) Saray bekçileri, nöbetçiler ve muhafızlar, gizli ve açık olarak denetlenmelidir.
- 3) Üst makamlara kadar yükselen devlet ileri gelenleri, bir hata işledikleri zaman önce uyarılmalı, eğer etkili olmazsa cezalandırılmalıdır.
- 4) Elçiler, protokol gereği iyi karşılanmalı ve iyi muamele görmelidir.
- 5) Padişah, barışı sağlamak ve ülke çıkarlarını korumak için dört bir tarafa elçiler, muhbirler, postacılar göndermeli ve haber alma merkezleri kurmalıdır. Bunlar aracılığıyla bilgi toplamalı, her konuda önceden haberdar olmalı ve ona göre tedbirler almalıdır.
- 6) Görevli memurların aylık ve yollukları hazineden ödenmeli ve ödeme işlemlerine dikkat edilmelidir.
- 7) Muhtesipler, terazi ve fiyatları denetlemeli ve ticaretin usulüne uygun yürümesini sağlamalıdır.
- 8) Kadıların âlim ve zahit olmalarına önem verilmeli, zalimler asla bu görevlere getirilmemelidir. Bunlara devlet bütçesinden gündelik veya aylık olarak ödenek verilmeli ve bu şekilde halktan rüşvet almalarının önüne geçilmelidir.
- 9) Memurluklara ve devlet işlerine dindar ve liyakatli kişiler atanmalıdır.

Son konuda oldukça hassas davranan Nizamülmülk, Hıristiyan, Yahudi ve Bâtınî gibi gayrimüslim veya sapık mezhepli kişilerin devlet makamlarına getirilmesine şiddetle karşı çıkmaktadır. Döneminde saraya ve diğer devlet kurumlarına atanan bu tür kesimlerin çokluğuna dikkat çeken Vezir, bunların kesinlikle görevden alınıp, yerlerine Hanefî, Şafîî, Horasanlı ve Maveraunnehirli sağlam kişilerin getirilmesini talep etmektedir.

Devlet işlerine önceki dönemlerden farklı olarak gereğinden fazla gayri Müslim alınmasını, Nizamülmülk devletin gelişme aşamalarıyla ilişkili olarak şöyle izah etmektedir: “Devlet kemale ulaştığı için, halk bugün duyarlılığını kaybetmiştir” (1987:222). Oysa Sultan Mahmut, oğlu Mesut, Sultan Tuğrul, Sultan Alparslan devirlerinde hiçbir zaman Ateşperest, Hıristiyan, Rafizî ortaya çıkıp, bir Türk’ten ileri bir mevki elde etmeye cesaret edemezdi. Zengin Türklerin kâhyaları, hizmetkârları Horasanlı Hanefî veya Şafîî mezhebinden temiz adamlardı (1987:222). Buradan anlaşılacağı üzere

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Nizamülmülk, gayri Müslimlerin devlet içinde çoğalmasını devlet için bir tehdit olarak görmekte ve devletin çözülme sürecine girdiğinin bir işareti olarak yorumlamaktadır.

Nizamülmülk'e göre, rüşveti önlemek için işe alınacak kimselerin ahlaki özelliklerine azami dikkat gösterilmelidir. Ayrıca mutlaka memurların devlet kasasından ödüllendirilmesi gerekir. Bürokrasiyi "iş ve ekmek teknesi" gören anlayışıyla Nizamülmülk modern dönemin sosyal devlet anlayışına yaklaşmaktadır. Ona göre işsizliği azaltmanın yollarından biri, işsizlere devlet kapısında iş vermektir. Çünkü işsizlik, toplumsal istikrarsızlığa yol açabilecek toplumsal bir hastalıktır. Devlet, özellikle "Âlimler, fazıllar ve devlet ileri gelenlerinin çocuklarına" (1987:230), "eşrafa" (1987:95) ve devlet üzerinden hakkı olan kesimlere iş vermek zorundadır. Ayrıca, işsizliği azaltmak için var olan işlerin dağıtılmasını gerekli görmektedir. Eğer bir kişi, birkaç işi birden yapıyorsa, bu önlenmelidir. Verimliliğin artırılması ve işsizliğin azaltılması için bu zorunludur.

Son olarak Nizamülmülk'ün ordu ve bununla ilgili olan ikta sistemine ilişkin görüşlerine değinmekte yarar var. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi, bu sistemin mucidi bizzat kendisidir. İkta sisteminin sakıncalarını ortadan kaldırmak için Büyük Vezir, ikta sahiplerinin halka nasıl muamele yaptığının bilinmesini şart koşar. Buna göre "Halk padişahın sarayına gidip, halini anlatmak isterse, onları bundan men etme yetkileri yoktur." (1987:58). Ayrıca, bir bölgede veya o bölge halkında çözülme eğilimleri belirir veya bu yönde bir şüphe uyanırsa, padişah bunun gerçek olup ya da olmadığını gizli memurlar göndererek öğrenmelidir. Eğer ikta sahipleri, halka yanlış muamele yapıyor ve yetkilerini kötüye kullanıyorlarsa, o zaman elindeki topraklar alınmalıdır. Zira hakikatte "... toprağın ve halkın Sultanın olduğunu bilmeleri gerekir. Sipahiler ve valiler, onların başında emniyet müdürü gibidirler. Yaptıkları muamele ile halk, padişahın memnun olursa, onun ceza ve azabından emniyette olur." (1987:58).

İkta sistemindeki aksaklıkları önlemenin bir başka yolu olarak Nizamülmülk beyan usulünü önermektedir. Buna göre ikta sahipleri her yıl padişaha emrindeki toprak, mal ve köleler hakkında bilgi vermelidir. Eğer padişah bu bilgilere sahip olursa, ikta sahiplerini daha kolay denetleyebilecektir.

Ordu ve asker hakkında, Nizamülmülk, ilginç önerilerde bulunur. Sözgelimi askerler, her cins ve kavimden toplanmalıdır. "Eğer asker aynı soydan olursa bundan büyük hatalar doğar" (1987:146). Saraya muhafız olarak alınan kişiler, bir yıllık hizmetten sonra, kavimlerinin saraya soğuk bakmaması için başka yerlere

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

gönderilmelidir. “Hiç kimse yiyecek sebebiyle padişaha isyan etmemelidir” (1987:148). “Padişahın tek hazinesi ordusudur” (1987:230). Askeri çok olan bir padişahın vilayeti de çok olur, askeri az olanın vilayeti de az olur. “Askerimiz çok olsaydı, bütün Hindistan, Çin Hindi, Çin, Türkistan, Yemen, Habeşistan, Berber, Mağribe kadar Şam ve Şamat, Kayrahan dahi doğudan batıya her yer Müslüman olurdu” (1987:230). Demek ki Nizamülmülk, askeri gücü siyasi yayılmanın en önemli aracı olarak görüyor ve siyasi yayılmanın olduğu yerlerde de İslam’ın yayılma imkânları elde edeceğine inanıyordu.

Mali islahat ile ordu arasındaki ilişkiye ise, Büyük Vezir şöyle değinmektedir: “Orduyu azaltarak, maliyeyi düzelt diyen kimse, ülkenin düşmanı, saltanatın yıkılmasını isteyen kişidir. Sultanın böyle sözleri duymaması gerekir” (1987:230). Bu görüşleriyle Nizamülmülk, dönemin mantığına uygun olarak askeri varlığı, güçlü bir devlet ve yayılmacı bir dış politika için zorunlu görmektedir.

4.5. Din-Devlet İlişkileri

Nizamülmülk, din-devlet ilişkilerinde ayrışmayı değil, “bütünleşme”yi savunmaktadır. Bu bağlamda padişahı “din ve devletin başı” olarak gördüğünü daha önce belirtmiştik. Bu konudaki görüşlerine, yapıtının “Din ve dini kanunların, benzerlerinin araştırılması ve tetkiki” başlıklı sekizinci bölümde açıklık getirmektedir. Bu bölüme şu sözlerle başlamaktadır: “Padişaha, din işlerini araştırıp, farz ve sünnetleri korumak ve Allah’ın emirlerini yerine getirmek, din âlimlerine hürmet etmek, onların nafakalarını Beytülmal’dan (devlet hazinesinden) ayırıp tayin etmek, zahid ve abidlere saygı göstermek vaciptir” (1987:91).

Büyük Vezir, bu konuda sadece tavsiyeler vermekle kalmıyor, bunun yollarını da açık ve somut olarak göstermektedir. Buna göre sultan, din âlimlerini haftada bir veya iki kez saraya davet etmeli, onlardan Allah’ın emirlerini, Kur’an ve yorumunu, Hadis-i Nebevileri, geçmiş peygamber ve padişahların hikâyelerini dinlemeli; hatta bilginler arasında tartışmalar düzenlemeli ve dini konuları yeterince kavramaya çalışmalıdır. Sultan, hiçbir şeyi içine atmamalı, anlamadığı şeyleri tekrar tekrar sormalı ve bir alışkanlık haline gelinceye kadar bu meseleleri müzakere etmeye devam etmelidir.

Bu önerilerin gerisinde yatan hikmeti, Nizamülmülk şöyle açıklamaktadır: Eğer sultan İslam kanunlarını, Kuran’ın yorumunu ve peygamberin hadislerini öğrenir ve ezberlerse, din ve dünya işlerinin yolunu da bilir, doğru tedbirler alır ve hiçbir dinsiz ya da bidat ehli onu doğru yoldan ayıramaz. O zaman sultan keskin bir görüş kazanır,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

adalet ve cezada isabetli kararlar alır; bidatleri, ülkedeki fesat ve şer unsurları ortadan kaldırır (1987:91).

Aynı bölümde bir hadis naklettikten sonra Nizamülmülk şöyle der: “**Padişah için en iyi şey, dindar olmasıdır. Çünkü din ve padişahlık tıpkı iki kardeş gibidirler.**” (1987:92). Burada açıktır ki, Büyük Vezir, din ve devlet işlerinin ayrı tutulmasını reddetmekte ve bu iki kurumu, “iki kardeş” olarak nitelemektedir. Süfyan Sevri’den naklettiği şu söz ise, onun sultanla âlimler arasında olması gereken ilişki biçimini ortaya koymaktadır: “En iyi sultanlar, âlimlerle düşüp kalkarlar, en fena bilginler ise padişahlarla birlikte olanlardır” (1987:92).

Bu son noktada Büyük Vezir oldukça ısrarlıdır. Sultanın din ve dünya işlerinde din ve ilim adamlarıyla istişare etmesine büyük bir önem atfeder. Yapıtının on sekizinci bölümünü (“Padişahın memleket işleri için âlimlerle meşveret yapması”) tümüyle bu konuya ayırmıştır. Buna göre padişah keskin görüş sahibi ve konusunda uzman olan kişilere danışmalı, onların bilgi ve birikimlerinden faydalanmalıdır. Bilgi, kuvvet demektir. Padişah ne kadar fazla kişiye danışır, o kadar güçlü olur. Öyle ki, Hz. Muhammed çok şeyin bilgisine sahip olduğu halde, Allah ona bile müşavere etmesini buyurmuştur.

Bu konuda Kuran’da yer alan iki ayeti zikrettikten sonra, Nizamülmülk padişahın önemli olaylarda mutlaka ihtiyarlar, bilginler ve dostlarıyla meşveret yapmasının vacip (zorunlu) olduğunu belirtir. Hatta Büyük Vezir bu konuda o kadar ileri gider ki, meşveret yapmayan padişahları bencil ve zayıf görüşlülükle suçlar, ancak “Allah’a şükür padişahımız (Melikşah) görüşü kuvvetli, işini bilir ve tedbirler alır bir kişidir” (1987:134) diyerek de Efendisi’ni bundan tenzih eder.

4.6. Kadın-Siyaset İlişkisi

Eski Türk geleneklerine göre, yönetme yetkisi ve devlet, ailenin ortak mülküydü. Buna göre devlet üzerinde sadece hükümdar değil, ailenin diğer üyeleri de söz sahibiydiler. Hükümdardan sonra da en yetkili kişi, eşi olurdu. Bu geleneğin etkisi devam ediyor olacak ki, farklı bir kültürel arka plana sahip olan Nizamülmülk bu konuda padişahı uyarma gereği duymaktadır: “Padişah kadınlarının, padişaha hâkim oldukları devirlerde ülkede rezalet, kötülük, fitne ve fesattan başka bir şey görülmemiştir” (1987:246). Büyük Vezir, hükümete katılmada bilim adamlarını ve uzmanları ne kadar gerekli görürse, kadınları da o kadar gereksiz ve hatta tehlikeli bulur.

Nizamülmülk, kadınların siyasete katılımını, çeşitli gerekçelerle uygun görmez. Ona göre kadınlar, “sadece” neslin

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

devamı için yaratılmıştır. Bu asli görevlerinde onlar tek ve saygıya layıktırlar. Ancak bunun dışına çıktıkları zaman kendi işlevlerini unuturlar. “Padişah kadınları, dışarıyı görmedikleri ve dışarı ile ilgileri olmadığından” (1987:246) verdikleri karar ve emirlerde çoğunlukla hataya düşerler. “Bu sebepten de fitneye sebep olarak padişahın ihtişamına gölge düşürür, halkı sıkıntıya sokar, ülke ve din zarar görür, reayanın malı telef olur, devlet büyükleri incinirler” (1987:246).

Kadınların siyaset-dışı ilan edilmesini böyle bir gerekçeye dayandırmak, doğrusu Nizamülmülk için bir eksiklik sayılmaz. Zira burada kadının siyasete katılmamasının nedeni, toplumsal bir gerekçeye dayandırılmıştır. Eğer kadınlar kamuya çıkar ve topluma katılırlarsa, o zaman “dışarıyı” tanımış olacaklarından siyasi haklarını kullanabilirler. Çünkü verdikleri kararlar, artık isabetli olacaktır. Ne var ki, Büyük Vezir kadınların devlet ve siyaset işlerine karışmamaları konusunda bir başka gerekçe daha ortaya atmaktadır. Şu söz tümüyle ona aittir: “Özellikle kadınlar tesettür ehli olup, kâmil akılları bulunmamaktadır” (1987:246). Kadınların akıllarının kâmil olmaması nereden kaynaklanmaktadır? Eğer bu eksiklik tümüyle bilgi, görgü ve eğitim eksikliğinden kaynaklanıyorsa, bu da toplumsal bir etkendir ve zaman içinde çözülebilir. Fakat Nizamülmülk, anlattığı hikâye ve dini kaynaklardan getirdiği delillerle bunun toplumsal olmayan bir nedeni olduğunu ima etmekte ve işi yokuşa sürmektedir.

Anlattığı iki hikâyeden biri, Havva ile Âdem’in hikâyesidir. Buna göre “İlk olarak karısının emrini yerine getirerek zarar görüp sıkıntı ve güçlükler çeken insan Âdem’dir” (1987:246). Bu hikâyenin doğruluğu veya yanlışlığı bir tarafa, çıkarılan sonuç kadının yaratılış itibarıyla akıldan eksik oluşudur. Bu görüşü desteklemek üzere Büyük Vezir, başka hikâyeler yanında bir ayet ve bir de hadis aktarmayı ihmal etmemektedir. İlgili ayet Nisa Suresi’nin 34. ayetidir: “Erkekler, kadınlar üzerine hâkimdirler”. Hadis ise: “İşlerinizde kadınlarla meşveret ediniz. Onlar bir böyle olmalı dediği zaman, doğru olması için aksini yapınız”.

Bu gerekçeler, çoğu insan gibi, Büyük Vezir’inde kendi zamanının hâkim zihniyetine tabi olduğunu göstermektedir. Ama bunda şaşırılacak bir yan yoktur, çünkü geleneksel dönemde “siyasal katılım” gibi bir kavram bilinmediği gibi, özellikle kadınların siyasete ve devlet işlerine karışması da uygun görülmemektedir.

4.7. Köleler Sınıfı

Nizamülmülk’ün üzerinde durduğu bir başka toplum kesiti kölelerdir. Vezir, beş ayrı fasılda doğrudan veya dolaylı olarak

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

kölelerle ilgili görüşlerini sunmaktadır. Bu bölümlerde, bir yandan padişahın emrindeki kölelerin halka zulmetmesini önleyecek önlemler sıralanırken, diğer yandan da kölelerin haklarının korunması gerektiği vurgulanmaktadır.

Söz konusu önlemler şöyle özetlenebilir: Mühimmat toplamak için saraydan gönderilen kölelerin elinde mutlaka ferman bulunmalı ve bunların halktan haksızca mal toplaması önlenmelidir. Saraya alınan köleler, belli alt hizmetlerden başlayarak her sene denenmeli ve bu denemelerden başarılı çıkan köleler, yüksek kademelere getirilmelidir. Kölelere hizmetleri sırasında, zulmedilmemeli ve zahmet çektirilmemelidir. Bunlara iyi çalıştıkları takdirde, daha yüksek görevlere gelebilecekleri söylenmeli ve gönülleri hoş tutulmalıdır. Ya değilse, savaş zamanlarında bunlardan istenilen fayda sağlanamaz, düşman karşısında dağılıp-giderler.

Bu tavsiyelerden anlaşılıyor ki, kölelik doğal karşılanmakla birlikte onların toplumda ve saray hizmetlerinde yükselme şansları olduğu kabul edilmektedir. Öte taraftan ahlaki açıdan, onlarında insanca bir muameleye hakları bulunduğu dile getirilmektedir. Başka toplumlara kıyasla İslam toplumlarında kölelerin daha insanî ve hoşgörülü bir muameleye tabi tutuldukları söylenebilir.

4.8. Yönetime Muhalif Hareketlere Yaklaşımı

Siyasetname’de devlet ve yönetime karşı olan muhalif hareketlere ve gruplara, beş bağımsız bölüm (fasıl) ayırması, Nizamülmülk’ün bu konuya ne kadar büyük bir önem verdiğini ve duyarlı olduğunu açıkça göstermektedir. Kendisinin belirttiği gibi bu bölümlerde, “Onların bazı özellikleri, başkaldırıları, nasıl bir toplum oldukları, nasıl çalıştıkları, din ve inançlarının ne olduğu, doğuşları, kaç defa isyan çıkardıkları ve her isyandan sonra nasıl mağlup oldukları senet olması ve çok önemli olduğu için kitabın hacmi müsaadesince” (1987:258) anlatılmaktadır. Kitapta anlattıklarını yeterli bulmuyor olmalı ki, bu hareketler hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için okuyuculara “Tarih-i İsfahan” adlı kitabı tavsiye etmektedir. Zira kendisi bunlar hakkında ancak, “yüzde bir” ölçüsünde bilgi vermiştir. Nizamülmülk’ün batınî kökenli bir fedai tarafından öldürüldüğü dikkate alınır, onun bu konudaki endişelerinde ne kadar haklı anlaşılacaktır.

Nizamülmülk, muhalif hareketler hakkında uzun uzadıya durma gerekçesini şu şekilde açıklamaktadır: “Onlardan bu kadar bahsetmemizin sebebi, Âlemin Efendisi’nin onların inançlarının ne olduğu, nasıl çalıştıklarını, söz ve yeminlerine olan inançlarını bilmesi içindir” (1987:314). Siyasetname’nin padişaha ve devlet adamlarına

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

yönelik bir kılavuz olarak yazıldığı düşünülürse, bu gerekçenin oldukça yerinde olduğu anlaşılacaktır.

Büyük Vezir, muhalif hareketlerin topunu birden “haricî” olarak nitelirmektedir. Bilindiği gibi “Haricilik”, İslam tarihinde ortaya çıkan ilk ayrılıkçı harekettir. Buradan hareket ederek Nizamülmülk bu terimi, bütün ayrılıkçı başkaldırı hareketlerini kapsayacak şekilde genelleştirerek kullanmaktadır. Nitekim onun şu sözleri bunu açıkça kanıtlar: “Hariciler, her zaman ve her devirde mevcuttur. Hz. Âdem devrinden bugüne kadar isyanlar çıkarmışlardır. Dünyanın hiçbir ülkesinde peygamberler ve padişahlara karşı bunlardan daha uğursuz, daha ters, daha aleyhte çalışan, daha dinsiz bir topluluk görülmemiştir” (1987:257).

Haricilik, demek ki, her asırda kılık değiştirerek varlığını sürdürme gelmektedir. Nizamülmülk, kendi çağındaki haricilerin kimliğini şu şekilde açıklamaktadır: “Bugün devlete yakınlığı olan Şia gömleğinden başlarını çıkaran grup bunlardır” (1987:258). Muhalif hareketlerin genel özelliklerini ise şöyle sıralamaktadır: “Bütün dinlere saygıları olduğunu söyler, ancak ellerinden gelse kötülük, bozgunculuk ve katlden geri kalmayarak, Müslümanlık adına hareket ettiklerini iddia ederler. Eylemlerinde kâfirleri örnek aldıklarından, içleri görünüşlerinin, sözleri ise yaptıklarının tersi ve dolayısıyla Hz. Muhammed’in dininin tam karşıtıdır. Ülke için onlardan daha az amansız düşman yoktur” (1987:258).

Bu sözleriyle o, muhalif hareketlerin önemli bir özelliğini açıklığa kavuşturmuştur. Bu hareketlerin “içi ile dışı, sözleriyle eylemleri” birbirini tutmamakta, yani ikiyüzlü hareket etmektedirler. Gerçekten de İslam dünyasındaki muhalefet hareketleri, biraz da içinde buldukları koşullar gereği, hep bu şekilde hareket etmek zorunda kalmışlardır. Gerçek kimlik ve ideolojilerini gizlemişler ve kapalı bir örgütlenme biçimini tercih etmişlerdir. İslam’ın değişik kültürler ve dinlerle karşılaşması sürecinde, eskiyi yeni içinde sürdürmek isteyen muhalif hareketler, tepkisel bir karaktere sahip olmuşlardır. Bu tepkilerin gerisinde, kimi zaman haklı talepler de yer almıştır. Ancak toplumsal talepler, dinî bir dille ifade edildiği için bu hareketlerin haklı istem ve talepleri de göz ardı edilmiştir.

Dönemin devlet yönetimi için büyük bir tehlike oluşturan başkaldırı hareketlerini Nizamülmülk, yapıtında tek tek ele almaktadır. Bunların başında, “Mazdekilik” gelmektedir: “Dünyada ilk defa bir dini ifsat eden kişi” olarak bahsettiği İranlı Mecusilerin başrahibi Mazdek’in ortaya çıkış hikâyesini uzun uzun boşuna anlatmaz. Zira bu hareket, İslam toplumunda da zemin bulmuş ve zaman zaman başkaldırmıştır. Mazdek’in ölümünden sonra karısının

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

sürdüğü Mazdekilik, onun adından dolayı (Hurma bt. Fade) daha sonraları “Hurremilik” olarak anılmıştır.

Hurremilik adına ilk kez H. 137 yılında Nişaburlu ateşperest Sinbad başkaldırmıştır. İşin ilginç tarafı Sinbad, birçok dinsel grubu ayartarak onları da harekete geçirmeyi başarmıştır. Bu dinsel gruplar arasında Rafizîler ve Mecusiler başta gelmektedir.

Nizamülmülk’ün hikâyesini anlattığı ikinci muhalif hareket, “Karamilik” ve “Batınilik”tir. Bunlar ilk önce Kuhistan Irak ve Horasan yörelerinde ortaya çıkmışlar; daha sonra ise Şam’dan Mağrip ülkelerine kadar yayılmışlardır. Büyük Vezir’e göre Bâtınîler, “her zaman kendilerine başka bir isim ve lakap vererek” (1987:314) ortaya çıkmışlar ve güçlü oldukları zamanlarda Müslümanlara büyük zarar vermişlerdir. Bunların amaçları, halkı doğru yoldan saptırmak ve neticede İslam’ı ortadan kaldırmaktır. Bu nedenle bunlar, “İslam’ın ve padişahın düşmanı”dırlar (1987:315).

Bâtınî bir karakter taşıyan ve onlarla birlikte hareket eden “Babekilik”, Büyük Vezir’in üzerinde durduğu bir başka harekettir. Hurremiler ve Babekiler, H. 162 yılından itibaren Isfahan ve Azerbaycan’da başkaldırmışlar ve halifeleri epeyce uğraştırmışlardır.

Sözü edilen başkaldırı hareketleri hakkında verilen bilgilerden şu iki sonucu çıkarmak mümkündür. İlk olarak bu hareketlerin Selçuklular döneminde aktif oldukları ve yönetim için bir tehdit oluşturdukları anlaşılmaktadır. Bizzat Büyük Vezir’in bunlardan biri tarafından öldürülmesi de bu tehdidin ciddiyetini göstermektedir. İkinci olarak Vezir’in ve dönemin hükümetinin muhalif hareketler karşısındaki kararlılığı dikkat çekmektedir. Bunlar, nasıl olursa olsun mutlaka bastırılması gereken; din, devlet ve padişaha düşman hareketler olarak görülmektedir. Vezir’e göre bunlar karşısında padişahın gafil kalması düşünülemez. Padişah, bunları mutlaka tanımalı, bunlar hakkında bilgi toplamalı ve bunları ortadan kaldırmak için çalışmalar yapmalıdır.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Siyasetname adlı yapıtı üzerinden yaptığımız analiz ve alıntılar, ünlü devlet adamı Nizamülmülk’ün devlet ve siyaset konusunda nasıl bir tasarıma sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Her şeyden önce o, kendi çağının gerekliliklerine ve zihniyetine uygun olarak “güçlü” bir devlet tasarımı yapmakta ve böyle güçlü bir devleti kurmanın yolunun ise, “âdil” ve “dindar” bir padişah ile, iyi işleyen bir sivil ve askeri bürokrasiden geçtiğine inanmaktadır. Padişah, devletin ve ülkenin çıkarlarını koruyabilmesi için iyi bilgi kaynaklarına sahip olmalı ve bürokrasinin dizginlerini elinde

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

tutulmalıdır. Devlet, öncelikli olarak ülkede güven ve huzuru sağlamalı, ayrıca bunu ayakta tutabilmek için ülkeyi baştanbaşa imar etmelidir.

Nizamülmülk'ün zihnindeki devlet, sadece güçlü bir devlet değil, aynı zamanda “paternalist” bir devlettir. Yani ona göre padişah ya da devlet, “halkın babası”dır. Baba, çocuklarına hizmet etmek; çocuklar ise babaya itaat etmekle yükümlüdürler. Bu bağlamda devlet, aynı zamanda halk için bir “ekmek ve iş kapısı”dır. Eğer devlet ve padişah, halkın beklentilerine cevap veremezse, itibarı sarsılır ve neticede zor durumlara düşer.

Devlet yönetimi konusunda eski devlet geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan Nizamülmülk, siyasete katılım konusunda da bu gelenekleri adım adım izler. Ona göre başta kadınlar olmak üzere halk tümüyle siyasetin dışında tutulmalıdır. Halk, sadece şikâyetlerini saraya bildirmeli ve bunun sonucunu beklemelidir. Halkın saraya ulaşması hiçbir şekilde engellenmemelidir. Padişah, sadece ileri gelen devlet adamlarına ve âlimlere danışmalıdır. Zira bu kesimler, din ve devlet işlerinden anlayan bilgili, görgülü ve uzman kişilerdir. Devlete ve padişaha muhalif güçler ise, her ne şekilde olursa olsun ezilmeli ve faaliyetleri durdurulmalıdır.

Son olarak din ve devlet, Nizamülmülk'e göre “iki kardeş” gibidirler. Padişah, dinî yasaları ve kuralları çok iyi bilmelidir. Zira dini bilmek, daha âdil ve isabetli kararlar almaya yardımcı olacaktır. Bu tavsiyelerine rağmen Nizamülmülk, din ve gelenek arasındaki çelişkili durumlarda, bazı eski geleneklere boyun eğmekten kurtulamamıştır. Onun bu konudaki tutumunu anlamak için, zamanında devletin bir geçiş dönemi yaşadığını bilmek gerekir.

Özetlemek gerekirse; Nizamülmülk, güçlü, paternalist ve dinle uyumlu bir devlet ve siyaset anlayışına sahiptir. Bu anlayış, bir bakıma geleneksel devlet ve siyasete değin yaklaşımları da önemli ölçüde yansıtmaktadır. Türk devlet geleneğine damgasını vurmuş olan Nizamülmülk'ün devlet zihniyetinin izlerinin bugün de siyasal kültürümüzde ve geleneğimizde bulunup bulunmadığı ayrıca araştırılmalıdır. Kanımca, onun devlet anlayışı, hâlâ Türk siyaset ve devlet anlayışında ve de kamu vicdanında hakim bir vizyon olarak devam etmektedir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

KAYNAKÇA

- DURSUN, Davut (1989), **Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din**, İşaret Yayınları, İstanbul.
- DOĞAN, Mehmet D. (1990), **Tarih ve Toplum**, Rehber Yayınları, Ankara.
- GÖLPINARLI, Abdülbâkî (1987), **Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şîlik**, Der Yayınları, İstanbul.
- HASSAN, Ümit (2000), **Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler**, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- HİTTİ, Philip K. (1980), **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, Çeviri: Salih Tuğ, Cilt 2., Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- İBN HALDUN (2004), **Mukaddime**, C I-II, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- KARATEPE, Şükrü (1987), **Osmanlı Siyasi Kurumları, “Klasik Dönem”**, İşaret Yayınları, İstanbul.
- MİYASOĞLU, Mustafa (1981), **Devlet ve Zihniyet**, Elifbe, İstanbul.
- NİZAMÜLMÜLK (1987), **Siyasetname**, Çeviri: Nurettin Bayburtlugil, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- ÖGEL, Bahaeddin (1988), **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul.
- RAYYIS, Ziyaeddin (1990), **İslamda Siyasi Düşünce Tarihi**, Çeviri: Ahmet Sarıkaya, Nehir Yayınları, İstanbul.
- ROSENTHAL, Erwin I. J. (1999), **Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi**, Çeviri: Ali Çaksu, İz Yayıncılık, İstanbul.
- ŞEKER, Mehmet (2007), **Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması**, DİB Yayınları, Ankara.
- ŞİRVANİ, Harun Han (1965), **İslam'da Siyasi Düşünce ve İdare**, Çeviri: Kemal Kuşçu, Nur Yayınları, Ankara.
- UÇAR, Şahin (1996), **Tarih Felsefesi Açısından İslam'da Mülk ve Hilafet**, İz Yayıncılık, İstanbul.
- ÜNALTAY, Altay (1990), **Doğu'da ve Batı'da Din-Devlet İlişkisi**, Endülüs Yayınları, İstanbul.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*